

Крістіна Дрогозюк

Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ДІЯЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ ДОКАЗУВАННЯ ПРИ РОЗПОДІЛІ ТЯГАРЯ ДОКАЗУВАННЯ НА ОКРЕМИХ СТАДІЯХ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

Kristina Drogoziuk

National University "Odesa Law Academy", Ukraine

ACTIVITY OF SUBJECTS OF EVIDENCE ON DISTRIBUTION OF A BURDEN OF PROOF AT CERTAIN STAGES OF CIVIL PROCESS IN UKRAINE

The article is devoted to the research of a question of the legal nature and the circle of participants of civil process, between which the burden of proof is distributed as well as their activity in distributing the burden of proof at certain stages of the civil process in Ukraine. The article also analyzes traditionally relevant in civil-procedural science question concerning whether the proof is the right or the obligation of subjects of civil process. In the article, the opinions of certain scientists about the rule of distribution of the burden of proof, its definition and subjects were investigated. Also, in the article formulates the specifics of the application of this rule at certain stages of the civil process, were made some suggestions on how to improve the work of this rule at various stages of judicial consideration of civil cases.

Keywords: proving, proof, distribution of responsibilities, onus probandi, burden of proof, subjects of evidence.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення, при постійних судових реформах, питання правової природи розподілу тягара доведення, його суб'єктів та місця у цивільних процесуальних правовідносинах на різних стадіях судового процесу залишається достатньо невизначеним та вимагає подальшого процесуально-правового вирішення.

Основною метою розподілу обов'язків доказування є усунення невизначеності, яка виникає в правовідносинах у разі неможливості достовірно з'ясувати обставини, що мають значення для справи.

Насамперед суд повинен мати однакове ставлення до всіх версій учасників судового процесу. Однак, за умови, що будь-хто із суб'єктів доказування не прийме дій до встановлення обставин предмета доказування, таке ставлення може продовжуватися надто довго та зменшити продуктивність судового розгляду¹.

Актуальність дослідження. Проблемні питання щодо визначення тягара доказування, його розподілу та суб'єктів були предметом дослідження у багатьох працях вчених-процесуалістів, зокрема Ю.С. Гамбарова, Є.В. Васьковського, В.Д. Андрійцю, І. Є. Енгельмана, О.В. Бауліна, В.В. Комарова, М.К. Треушнікова, І.В. Решетниковой, В.О. Єрмолаєвої та ін.

Мета статті – сформулювати специфіку застосування, а також визначити суб'єктний склад правила розподілу обов'язків по доказуванню на окремих стадіях цивільного процесу.

Виклад основного матеріалу. Цивільне процесуальне законодавство закріплює правило, за яким кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Обов'язок по доказуванню покладається також на третіх осіб, органи

¹ Баулін, О.В. (2004). *Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел*. Москва: ОАО «Издательский дом «Городец», 86.

державного управління та інших осіб, які беруть участь у справі. Отже, ЦПК України покладає обов'язок по доказуванню на того, хто звернувся за допомогою до суду¹.

При прочитанні курсу лекцій проф. Ю.С. Гамбаров в 1894-95 р. стверджував, що за часів панування формальної системи доказів у цивільному процесі доводити могла тільки одна сторона, тоді як інша сторона зовсім не допускалася до доказів та доказування зокрема. Таким привілеєм наділялася сторона, яка, судячи зі змісту пред'явлених до суду сторонами тверджень, виявлялася володаркою більш ймовірного, порівняно з іншою стороною, права на предмет спору, яка разом з тим хотіла з самого початку тільки зберегти за собою те, що їй належить по праву, тоді як інша особа мала намір позбавити її користування цим правом. Тому за тим, на кого нападали, було і право на пред'явлення доказів, тобто на засвідчення пред'явлених ними тверджень². Звідси випливає, що доказ у стародавньому формальному процесі був не обов'язком, а правом, перевагою однієї сторони перед іншою, яка була позбавлена цього права, – перевагою, яка переходила в тягар лише в тому випадку, якщо їм не користувалися.

Цікаву думку висловлював Ю.С. Гамбаров, вважаючи, що докази є тягарем або обов'язком, який лежить, перш за все, на «нападаючій» стороні, а протилежна сторона, вільна доти, поки її противник не діє. Тому у цивільно-процесуальному спорі, де позивач вимагає засудження відповідача на яку-небудь дію, стверджуючи з цією метою існування належного йому права, тягар доказування падає насамперед на позивача, а не на відповідача, який тільки заперечує існування затверджуваного його противником права³.

Потрібно зазначити, що у цивільно-процесуальній науці питання про те, чи є доведення правом чи обов'язком суб'єктів є традиційно актуальним⁴.

Наприклад, такі вчені, як М. К. Треушніков, А.Ф. Клейман, С. В. Курильов, І. В. Решетнікова, які розглядають доказування як юридичний обов'язок. Ідея розгляду тягара доведення як юридичного обов'язку сторін підкріплювалася тим, що його невиконання тягне за собою настання негативних наслідків у вигляді несприятливого результату справи; неможливості повторного звернення до суду з тотожним позовом; розгляд справи за відсутності учасника, що не з'явився; встановлення факту як визнаного учасником при невиконанні їм обов'язку з подання доказів, витребуваних судом.

Протилежну думку мав К.С. Юдельсон, який зазначав, що незалежно від того, яка сторона доводить обставини справи, суд зобов'язаний прагнути з'ясувати дійсні правовідносини сторін. Він не вважав доцільним розглядати доказування як юридичний обов'язок осіб, які приймають участь у справі⁵.

Такий видатний вчений-процесуаліст, як Є.В. Васьковський, розглядаючи зміст «обов'язків доказування», імперативно писав, що такого обов'язку зовсім не існує, оскільки сторони вільні не робити взагалі ніяких процесуальних дій⁶.

Право доказування виступає як можливість збирання та подання доказів, участь у їх дослідженні, попередній оцінці. Воно гарантується сукупністю процесуальних засобів і реалізується заінтересованими особами особисто або за допомогою суду відповідно до своїх інтересів та вибору способу поведінки.

Обов'язок по доказуванню полягає у необхідності виконання комплексу відповідних дій. Даний обов'язок гарантується настанням несприятливих правових наслідків у випадку їх невиконання, зокрема відмовою суду визнати наявність юридичного факту в разі невиконання стороною обов'язку по його доказуванню; якщо позивач не доведе підставу вимоги, то в позові належить відмовити.

¹ Шкребець, Д.М. (2011). Суб'єкти доказування та їх роль у цивільному судочинстві. *Журнал «Судова апеляція»*, 121.

² Гамбаров, Ю.С. (2005). Гражданский процесс: Курс лекций, читанных проф. Гамбаровым в 1894–95 ак.г. (извлечения). *Гражданский процесс: хрестоматия*. Москва: Городец, 381-382.

³ Гамбаров, Ю.С. (2005). Гражданский процесс: Курс лекций, читанных проф. Гамбаровым в 1894–95 ак.г. (извлечения). *Гражданский процесс: хрестоматия*. Москва: Городец, 383-384.

⁴ Аллахвердиев, В. (2011). Субъективный аспект бремени доказывания в гражданском процессе Украины, Республики Азербайджан и Российской Федерации. *Журнал «Судова апеляція»*, 114.

⁵ Юдельсон, К.С. (1951). *Проблемы доказывания в советском гражданском процессе*. Москва: Госюриздат, 84-85.

⁶ Васьковський, Е.В. (1917). *Учебник гражданского процесса*, 2-е изд. Москва.

Доказування процесуальних фактів має деякі особливості, які дозволяють за певних умов розглядати доказування як обов'язок учасника процесу. По-перше, якщо сторона клопоче про забезпечення позову, вона повинна довести наявність підстав для цього, в іншому випадку суд посилатиметься на їх відсутність, і в задоволенні клопотання буде відмовлено. Відповідно до вітчизняного законодавства особа, яка бере участь у справі, несе обов'язок сповістити суд про причини неявки у судові засідання і надати суду докази поважності цих причин, в іншому випадку суд отримає право розглянути справу у відсутності даного учасника¹.

Безумовно, юридичний обов'язок сторони надати суду докази закріплюється у процесуальному законодавстві, але не для підтвердження учасником процесу підстави позову або підстав заперечень проти позову, тобто не для виконання доказового тягара, а для вирішення різного роду процесуальних питань, що виникають в ході розгляду справи або після прийняття рішення².

У судовому провадженні сторони наділені правом захищати свою позицію, а отже, від їх розсуду залежить, чи надавати суду докази. Т.В. Руда вважає, що доказування є правом сторони, і якщо вона бажає виграти цивільно-процесуальний спір, то неминуче буде обтяжена поданням доказів, здатними переконати суд вирішити справу на її користь. Тому при реалізації права подавати докази на сторону покладається тягар доказування³.

Доведення є і правом, і обов'язком суб'єктів доказування. Як правило, сторона в повній мірі використовує свої права і проявляє активність в доведенні фактів в своїх інтересах, якщо навіть вона і звільнена від обов'язків доведення в силу зазначеного закону.

Питання про коло учасників процесу, між якими розподіляється тягар доказування є також суперечливим. У літературі неодноразово висловлювалися думки про те, що суд не повинен розглядатися як суб'єкт тягара доказування.

Незважаючи на різну правову природу обов'язків суду та осіб, які беруть участь у справі, суд не може ухилитися від участі у доказуванні та виконанні тих дій, які покладені на нього законом. Необхідність для суду вчинити будь-які дії по встановленню юридично значимих обставин зумовлена не особистою зацікавленістю у результаті справи, а законодавчо проголошеною роллю як органу правосуддя. А сторони, навпаки, доводять те, що судові рішення вплине на їх правовий статус, на обсяг і характер їх прав і обов'язків в матеріальних правовідносинах⁴.

Суд визначає які обставини мають значення для справи, якій із сторін вони підлягають доведенню, ставить їх на обговорення, навіть якщо сторони на будь-які з них не посилалися⁵.

Процесуальне законодавство України вказує, що суд не має права вимагати від сторін виконання дій по доказуванню. Проте, як владний орган, суд має право видавати обов'язкові розпорядження, адресовані на будь-якого суб'єкта, як на того, який бере участь у справі, так і на сторонній. При цьому розпорядження суду щодо витребування доказів однаково обов'язкові для всіх осіб⁶.

Такий процесуальний обов'язок, як обов'язок подання доказів, стосується також і третіх осіб.

Так, третя особа, що заявляє самостійні вимоги на предмет спору, користується правами та обов'язками позивача, так як, вона повинна довести обставини, якими обґрунтовує свої вимоги.

Третя особа, яка не заявляє самостійні вимоги, повинна доказати факти, які впливають на її відносини зі стороною в процесі.

Законний представник також є суб'єктом процесу доказування і на нього поширюється обов'язок доказування в силу виконання ним своїх функцій перед особою, яку він представляє.

¹ Баулин, О.В. (2004). *Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел*. Москва: ОАО «Издательский дом «Городец», 90-91.

² Баулин, О.В. (2004). *Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел*. Москва: ОАО «Издательский дом «Городец», 94.

³ Руда, Т.М. (2012). Докази і доказування в цивільному процесі. *Центр політико-правових реформ*. <<http://www.pravo.org.ua/files/ARF.pdf>>.

⁴ Баулин, О.В. (2004). *Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел*. Москва: ОАО «Издательский дом «Городец», 88.

⁵ Треушников, М.К. (2004). *Судебные доказательства*. Москва: Городец, 58.

⁶ Аллахвердиев, В. (2011). Субъективный аспект бремени доказывания в гражданском процессе Украины, Республики Азербайджан и Российской Федерации. *Журнал «Судова апеляція»*, 114.

Органи державної влади та інші публічні представники, які пред'являють позов на захист інтересів інших осіб, зобов'язані доказати обставини, які лежать в основі пред'явленого ними позову. Тобто, обов'язок доказування лежить на всіх суб'єктах, які беруть участь у справі¹.

На думку В.Д. Андрійцю, загальне правило розподілу обов'язків доказування стосується всіх етапів процесу доказування, а не тільки етапу збору доказів. Оскільки дане правило націлюється на доказування, під яким розуміється процесуально-розумова діяльність осіб, які беруть участь у справі, та суду по встановленню обставин справи, то, виходить, що дане правило діє на кожному етапі процесу доказування².

На стадії відкриття провадження у справі в суді доказування здійснюється позивачем в заочній формі, оскільки безпосереднє спілкування позивача з судом на цій стадії є скоріше винятком, ніж правилом. А саме, позивач при підготовці позовної заяви та направлення її до суду повинен підтвердити належними письмовими доказами кожную обставину, наявність підстав для звільнення від доказування, а також дотримання порядку пред'явлення позову. Таким чином, на цій стадії позивач повинен ретельно виконувати покладений на нього обов'язок доказування з метою відкриття провадження у справі.

Стосовно ролі суду в доказуванні на стадії відкриття провадження у справі, то вона полягає в оцінці наявності передумов і дотримання порядку пред'явлення позову. Тобто судом встановлюються факти процесуального характеру, адже відсутність доказів наявності передумов і дотримання порядку пред'явлення позову, виявлені на стадії відкриття провадження у справі, тягнуть несприятливі наслідки – відмову в прийнятті заяви, її повернення або залишення без руху.

На стадії провадження у справі до судового розгляду суддя у попередньому судовому засіданні визначає факти, які необхідно встановити для вирішення спору і які з них визнаються кожною стороною, а які підлягають доказуванню, також, суддя встановлює, які докази подані чи подаються на попередньому судовому засіданні кожною стороною для обґрунтування своїх доводів чи заперечень щодо невизнаних обставин; проводить огляд на місці, огляд письмових та речових доказів, за клопотанням осіб, які беруть участь у справі; вирішує питання про витребування доказів та виклик свідків, про проведення експертизи, залучення до участі у справі спеціаліста, перекладача, особи, яка надає правову допомогу, або про судові доручення щодо збирання доказів (ЦПК України ст.130 п.6). Таким чином, неможливо заперечувати той факт, що суддя активно виконує покладений на нього тягар доказування на стадії провадження у справі до судового розгляду.

Основною проблемою на стадії провадження у справі до судового розгляду, в тому числі у процесі доказування, є те, що учасники процесу не орієнтовані на активну доказову діяльність. Сторони лише зобов'язані подати свої докази до або під час попереднього засідання у справі, а якщо попереднє судове засідання не проводиться – до початку розгляду справи по суті. Законодавець проголошує можливість для суду здійснювати і закріплювати процесуальні дії на стадії підготовки, а для учасників процесу-визначення в повному обсязі своєї позиції до початку розгляду та доводити її до інших учасників процесу³.

Процесуальним вирішенням цієї проблеми є включення до ЦПК України нової норми, яка буде детальніше регулювати порядок підготовки справи до розгляду та встановлювати обов'язки суб'єктів доказування щодо розкриття доказів, підготовці заперечень і відгуків, що значною мірою ліквідує пасивність учасників процесу.

Розподіл доказового тягара на стадії судового розгляду підкорюється загальним правилам, але все ж таки має деякі особливості доказової діяльності. Можна розглядати участь сторони у засіданні як один із напрямів реалізації доказового тягара. Логічно припустити, якщо сторона не з'явиться на засідання, вона не зможе відреагувати на доказову дію протилежної сторони. Тому для успішного виконання доказових обов'язків необхідна особиста участь в процесі або участь через представника.

Суд під час розгляду справи повинен безпосередньо дослідити усі докази у справі. Суд, заслухавши пояснення сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, встановлює порядок

¹ Андрійцю, В.Д. (2013). Принцип розподілу обов'язків доказування як загальне правило доказового процесу цивільного судочинства. *Адвокат*, 12, 21-22.

² Андрійцю, В.Д. (2013). Принцип розподілу обов'язків доказування як загальне правило доказового процесу цивільного судочинства. *Адвокат*, 12, 22.

³ Баулін, О.В. (2004). *Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел*. Москва: ОАО «Издательский дом «Городец», 186-187.

з'ясування обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог та заперечень, та порядок дослідження доказів, якими вони обґрунтовуються. У разі потреби порядок дослідження доказів може бути змінений судом. На даному етапі розширення повноважень суду стосовно дослідження обставин справи могло б позитивно вплинути на продуктивність судового процесу в цілому.

Предметом доказування під час судового розгляду є факти, які обґрунтовують заявлені вимоги чи заперечення або мають значення для вирішення справи і підлягають встановленню при ухвалі судового рішення.

Якщо під час судових дебатів виникає необхідність з'ясувати нові обставини, що мають значення для справи, або дослідження нових доказів, суд постановляє ухвалу про повернення до з'ясування обставин справи. Звідси можна встановити, що завдяки тому, що суддя під час відкриття провадження у справі, попереднього судового засідання та судового розгляду проводить безліч процесуальних дій стосовно з'ясування обставин справи, розгляду наданих сторонами доказів та встановлення розподілу доказових обов'язків, а також дій з надання сторонам сприяння в збиранні доказів, він є невід'ємним суб'єктом розподілу *onus probandi* у цивільному процесі.

На стадії апеляційного провадження особливості доказової діяльності визначені тим, що способом перевірки законності та обґрунтованості судових рішень у даному випадку є повторний розгляд справи по суті. При цьому апеляційна інстанція має право досліджувати вже наявні матеріали справи, досліджуючи і оцінюючи їх без будь-яких обмежень. Сторони та інші особи, які беруть участь у справі мають право оскаржити рішення суду першої інстанції повністю або частково¹.

Потрібно підкреслити, що в апеляційній скарзі повинні бути зазначені нові обставини, що підлягають встановленню, докази, які підлягають дослідженню чи оцінці, обґрунтування поважності причин неподання доказів до суду першої інстанції, заперечення проти доказів, використаних судом першої інстанції².

Тобто, суд апеляційної інстанції розглядає справу на підставі не тільки наявних у справі доказів, а й нових при наявності істотних причин (неможливість раннього дослідження доказу, відмова суду у його витребуванні), можливе залучення додаткових доказів.

В апеляційному провадженні розширюються межі доказування за рахунок покладання на заявника тягаря доведення наявності підстав для зміни або прийняття нового рішення.

Суддя-доповідач під час розгляду справи апеляційним судом встановлює межі, в яких повинні здійснюватися перевірка рішення(ухвали), встановлюватися обставини і досліджуватися докази. Після чого діє особа, яка подала апеляційну скаргу. У разі якщо апеляційні скарги подали обидві сторони – першим дає пояснення позивач. Далі дають пояснення інші особи, які беруть участь у справі³.

На даний момент при реалізації права касаційного оскарження дослідити докази і встановити факти постають проблеми організаційного порядку. Нинішній спосіб перевірки ухвал судів першої інстанції істотно обмежує можливості касації повноцінно досліджувати наявні у справі докази. Неможливість повноцінної реалізації касаційних повноважень визначається розглядом справи лише колегією у складі п'яти суддів без повідомлення осіб, які беруть участь у справі, а також відсутністю процесуальної фігури секретаря судового засідання, протоколювання розгляду справи касаційної інстанцією. У разі необхідності суд може викликати осіб, які брали участь у справі, для надання пояснень по справі. Особа, яка звернулася зі скаргою, несе обов'язок послатися на наявність підстав до перегляду судового рішення.

У своїх поясненнях сторони та інші особи, які беруть участь у справі, можуть наводити тільки ті доводи, які стосуються підстав касаційного розгляду справи. Під час розгляду справи суд перевіряє в межах касаційної скарги правильність застосування судом першої інстанції або апеляційної інстанції норм матеріального чи процесуального права, тобто, він не може

¹ Баулин, О.В. (2004). *Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел*. Москва: ОАО «Издательский дом «Городец», 192.

² *Цивільний процесуальний кодекс України 2004* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 40-42, 492.

³ *Цивільний процесуальний кодекс України 2004* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 40-42, 492.

встановлювати або вважати доведеними обставини, що не були встановлені в рішенні чи відкинуті ним, вирішувати питання про достовірність або недостовірність того чи іншого доказу, про перевагу одних доказів над іншими. Касаційний суд обмежений межами позовних вимог, заявлених у суді першої інстанції, однак в інтересах законності має право перевірити рішення суду першої інстанції в повному обсязі.

Існує декілька шляхів за допомогою яких касаційна інстанція дійсно отримала б можливість досліджувати і оцінювати доказовий матеріал. Для цього недостатньо закріпити відповідне право в процесуальному законі. Суди касаційної інстанції повинні бути наділені тими ж можливостями що і суди першої інстанції.

Було б логічно, якби діяльність по оцінці правильності встановлення фактичних обставин справи завершувалася на стадіях апеляції, а також касації в цивільному судочинстві. Доказова діяльність не може тривати необмежено довго, так як, можливість необмежено розглядати результати доведення знижує активність осіб, що беруть участь у справі, і в кінцевому підсумку, ефективність правосуддя. Функціонування вищих контролюючих органів можливо і навіть необхідно, однак їх компетенція повинна обмежуватися перевіркою правильності застосування правових норм.

Особливістю провадження з перегляду судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами є обмеження меж судового пізнання. Доведенню підлягають не обставини, що входять до складу предмета доказування у справі, а наявність нововиявлених обставин. Таким чином, розгляд спору по суті на даній стадії процесу є неможливо¹.

Сторона, яка звернулася із заявою повинна вказати нововиявлені істотні обставини для справи, що не були та не могли бути відомі особі, яка звернулася із заявою, на час розгляду справи. У заяві про перегляд рішення, ухвали суду чи судового наказу також повинна міститися дата їх відкриття або встановлення. Крім того, заявник повинен довести, що встановлення обставин, на які він посилався, може вплинути на висновки суду, який виніс рішення².

Загальний обов'язок суду надавати учасникам процесу сприяння в збиранні доказів зберігається і на цій стадії процесу. Суд несе обов'язок обговорити клопотання учасника процесу про витребування доказів, що підтверджують наявність нововиявлених обставин, та, в разі задоволення клопотання-витребувати їх.

Висновки. Тягар доказування – це комплексне процесуальне явище, яке стосується всіх учасників процесу доказування та представляє собою поєднання прав учасників процесу надати та довести існування тих фактів, на яких вони обґрунтовують свої вимоги і заперечення, обумовлені його матеріально-правовою зацікавленістю в результаті справи, обов'язків по доведенню фактів, які мають процесуальне значення, а також обов'язок суду у дослідженні та сприянні збиранню доказів та, перш за все, визначенні предмету доказування та розподілу обов'язків щодо доказування між учасниками процесу.

Загальне правило розподілу доказових обов'язків діє на кожній стадії процесу. Проте, зміст загального правила має специфічні ознаки, обумовлені процесуальними завданнями, які вирішуються на тій чи іншій стадії процесу. Тому існує необхідність в уточненні, доповненні та конкретизації загального правила, які надалі могли б застосовуватися в усіх справах незалежно від їх матеріально-правової природи.

References:

1. *Tsyvilnyy protsesualnyy kodeks Ukrainy 2004* [Civil procedural code of Ukraine] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], no. 40-42, 492. [in Ukrainian].
2. Baulin, O.V. (2004). *Bremya dokazyvaniya pri razbiratel'stve grazhdanskikh del* [The burden of proof in the proceedings of civil cases]. Moscow: ОАО «Издательский дом «Городец». [in Russian].
3. Shkrebet, D.M. (2011). *Subyekty dokazuvannya ta yikh rol u tsyvilnomu sudochynstvi* [Subjects of proof and their role in civil proceedings]. *Zhurnal "Sudova apelyatsiya"* [Journal "The judicial appeal"], 119–126. [in Ukrainian].

¹ Баулин, О.В. (2004). *Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел*. Москва: ОАО «Издательский дом «Городец», 209.

² Баулин, О.В. (2004). *Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел*. Москва: ОАО «Издательский дом «Городец», 209.

4. Gambarov, Ju.S. (2005). *Grazhdanskij process: Kurs lekcij, chitannyh prof. Gambarovym v 1894–95 ak.g. (izvlechenija).Grazhdanskij process: hrestomatija* [Civil process: The course of lectures, read by prof. Gambarov in 1894-95 years. (extraction)]. Moscow: Gorodec. [in Russian].
5. Allahverdiev, V. (2011). Sub'ektivnyj aspekt bremeni dokazyvanija v grazhdanskom processe Ukrainy, Respubliki Azerbajdzhan i Rossijskoj Federacii [The subjective aspect of the burden of proof in the civil process of Ukraine, the Republic of Azerbaijan and the Russian Federation]. *Zhurnal "Sudova apeljacija"* [Journal "The judicial appeal"], 113-119. [in Russian].
6. Judel'son, K.S. (1951). *Problemy dokazyvanija v sovetskom grazhdanskom processe* [The problems of proof in the Soviet civil process]. Moscow: Gosjurizdat. [in Russian].
7. Vas'kovskij, E.V. (1917). *Uchebnik grazhdanskogo processa* [Textbook on civil procedure]. 2nd ed. Moscow. [in Russian].
8. Ruda, T.M. (2012). Dokazy i dokazuvannya v tsyvilnomu protsesi [Proofs and proving in the civil procedure], avtoreferat. *Tsentr polityko-pravovykh reform* [The center of political and legal reforms]. <<http://www.pravo.org.ua/files/ARF.pdf>>. [in Ukrainian].
9. Treushnikov, M.K. (2004). *Sudebnye dokazatel'stva* [Judicial evidences]. Moscow: Gorodec. [in Russian].
10. Andriyso, V.D. (2013). Pryntsyp rozpodilu obovyazkiv dokazuvannya yak zahalne pravyllo dokazovoho protsesu tsyvilnoho sudochynstva [The principle of distribution the burden of proof as the general rule of proving process of the civil proceedings]. *Advokat* [Advocate], no. 12, 20-23[in Ukrainian].